

Η «ΟΡΕΣΤΕΙΑ» ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ*

(από το έργο του [George Thomson](#)
«ΤΟ ΑΕΙΘΑΛΕΣ ΔΕΝΤΡΟ-διαλέξεις και άρθρα
για τον Ελληνικό πολιτισμό»)

Ο ΣΚΟΠΟΣ ΜΟΥ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΤΟΥΤΗ ΔΙΑΛΕΞΗ είναι να συζητήσω το άριστούργημα του Αισχύλου, την *Όρεστέια*. Ο Αισχύλος ήταν μεγάλος ποιητής. Αυτό το παραδεχόμαστε όλοι. Μεγάλος ποιητής είναι ο ποιητής που το έργο του έχει μία παντοτινή αξία.

Αλλά τί είναι αυτό που του δίνει την αξία αυτή; Βέβαια, οι σκέψεις του πρέπει να εκφραστούν σε μία ποιητική μορφή, αλλά πρέπει ακόμα να παρουσιάσουν κι ένα σοβαρό περιεχόμενο. Σε κάθε μεγάλου ποιητή τά έργα μπορεί να παρατηρηθεί μία βαθιά προσοχή στην πραγματική της εποχής του ζωή, προσοχή, δηλαδή, που καθρεφτίζεται τόσο στη μορφή του έργου του όσο και στο περιεχόμενο. Και εκείνο είναι που του δίνει την παντοτινή του αξία. Έπειδή έζησε τόσο ολοκληρωμένα τη ζωή της εποχής του, γι' αυτό ζει και μετά απ' αυτόν ή ποιήσή του. Μέ το να έμβραθύνει τόσο πολύ στις διαμάχες και λαχτάρες και ελπίδες της εποχής του, άγγιξε τις κρυφές πηγές της ανθρώπινης εξέλιξης. Για μας, που διαβάζουμε ύστερ' από πολλούς αιώνες τά έργα του, ή επιφάνεια της ζωής έχει αλλάξει, αλλά τρέχουν ακόμα δυνατά τά υπόγεια ρεύματα, που αποκάλυψε ο ποιητής. Έτσι, ή ποιήσή του παραμένει και μετά απ' αυτόν άθανατη, έπειδή στο δικό του καιρό στάθηκε όλοτελα σύγχρονη.

Άς αρχίσουμε τώρα με μία σύντομη περίληψη της *Όρεστέιας*.

Τό πρώτο δράμα, ό *Αγαμέμνων*, αρχίζει καθώς ζυγώνουν τά μεσάνυχτα. Ένας φρουρός κοιτάζει, ανήσυχος, μήπως και φανεί πάνω στά βουνά ή φωτιά, που θά μηνύσει τό πάρσιμο της Τροίας. Χρόνια τώρα φόβοι τόν τυραννούν, και εύχεται να λυτρωθεί απ' αυτούς. Ξαφνικά, σε μία βουνοκορφή λάμπει ή πολυπόθητη φωτιά. Όλος χαρά, κράζει τή βασίλισσα Κλυταιμνήστρα, που κοιμάται

* Η δεύτερη από τις διαλέξεις που όργάνωσε ή Έταιρία Ελλήνων Λογοτεχνών για τήν αρχαία έλληνική τραγωδία. Έγινε στο θέατρο «Κοτοπούλη» στις 9 Οκτωβρίου 1961. Έπαναλήφθηκε στον Πειραιά, στη Θεσσαλονίκη, στην Καβάλα και στο Λονδίνο. Βλ. Αλεξίου, έδω σ. 39-40 και σημειώσεις αριθ. 135, 140, 143. Για τήν άπήχηση που είχε στην Καβάλα, βλ. στις τοπικές έφημερίδες στις 29 και 30-3-65. Για τήν άπήχηση στις άλλες πόλεις, βλ. τή σήμ. * για τή «Γένεση της Τραγωδίας». Η διάλεξη δημοσιεύτηκε αρχικά στο πέρ. Έπιθεώρηση Τέχνης και αργότερα στο βιβλίο *Διαλέξεις για τόν αρχαίο έλληνικό πολιτισμό*, Ι. Βλ. Έργογραφία Thomson, αριθ. 20 και 76 (Σ.τ.Ε.).

μέσα στο παλάτι, νά ξυπνήσει και μαζί με τις άλλες γυναίκες νά σηκώσει τόν όλολυγμό, δηλαδή, μιάν ιερή κραυγή χαράς. Ὑστερα, ταραγμένος ἀκόμα ἀπό κάποια ἀνέκφραστη ἀνησυχία, χάνεται στό σκοτάδι μέσα στό παλάτι.

Ἡ ὀρχήστρα μένει τώρα ἄδεια. Ἀπ' τό ἐσωτερικό τοῦ παλατιοῦ ἀκούγεται σέ λίγο μιὰ γυναικεία κραυγή. Εἶναι ἡ Κλυταιμνήστρα πού γιορτάζει γιά τή νίκη.

Λίγο ἀργότερα, ὁ Χορός τῶν γερόντων μπαίνει μέσα στήν ὀρχήστρα, ἀναπολώντας μέ πεποίθηση καί αισιοδοξία τίς ἀρχές τοῦ πολέμου αὐτοῦ, πού εἶχε σκοπό του τήν ἐκδίκηση στό ἔγκλημα τοῦ Πάρη. Μά, καθώς ἀναπολοῦν μαζί καί τό θάνατο τῆς Ἰφιγένειας, κόρης τοῦ Ἀγαμέμνονα καί τῆς Κλυταιμνήστρας, πού ὁ πατέρας της τή θυσίασε στήν Ἄρτεμη, γιά νά πνέψει οὐριος ἄνεμος, χάνουν οἱ γέροι τήν πεποίθησή τους, σάμπως νά φοβόντανε μήπως ἡ ἴδια ἐκδίκηση πέσει καί στόν ἴδιο τόν Ἀγαμέμνονα.

Ἐτσι, ὅταν ἡ Κλυταιμνήστρα βγαίνει μπροστά τους καί μηνάει τή νίκη, δυσκολεύονται οἱ γέροι νά τήν πιστέψουν. Ἐκείνη, ὅμως, πνιγμένη ἀπό χαρά, τούς διηγεῖται τήν πορεία τῆς χαρούμενης φωτιᾶς, πού ἀνάφτηκε πάνω ἀπ' τήν Τροία καί γοργοπερνώντας ἀπό βουνό σέ βουνό κι ἀπό νησί σέ νησί ἤρθε κι ἔπεσε σάν ἀστροπελέκι πάνω στό παλάτι. Διηγεῖται ἀκόμα τήν τωρινή κατάσταση τῆς κυριευμένης πόλης καί εὐχεται εἰρωνικά νά μὴν κυριευτοῦν ποτέ οἱ κυριευτές της.

Εὐχαριστώντας τό Δία, οἱ γέροι θεωροῦν τή νίκη σάν ἓνα χτύπημά του, πού κατάστρεψε τόν Πάρη, μαζί μέ τούς Τρῶες, γιά τό ἔγκλημά του. Ἀναπτύσσοντας, ὅμως, τούς συλλογισμούς των, φανερώνουν τό φόβο μήπως μιὰ παρόμοια καταστροφή θά χτυπήσει καί τόν ἴδιο τόν Ἀγαμέμνονα.

Τότε φτάνει τρέχοντας ἀπό τό στρατό ἓνας κήρυκας, ζαλισμένος ἀπό κούραση καί χαρά, πού βρέθηκε πάλι στήν πατρίδα του ὕστερ' ἀπό τά τόσα πάθη τοῦ πολέμου. Ἀναγκάζεται, ὅμως, νά παραδεχθεῖ πώς ἡ χαρά του δέν εἶναι ἀκέρια, γιατί, ἐνῶ ὁ Ἀγαμέμνονας ἐπέστρεψε, ὁ ἀδελφός του, ὁ Μενέλαος, χάθηκε σέ κάποια ἀπ' τίς τρικυμίες πού κατάστρεψαν τό στόλο.

Ἐτσι, ὁ Χορός, πού σημείωσε πρὶν μιὰ παρομοιότητα ἀνάμεσα στόν Πάρη καί στόν Ἀγαμέμνονα, ὑπογραμμίζει τώρα καί μιάν ἄλλη ἀνάμεσα στήν Ἑλένη καί στήν Κλυταιμνήστρα. Κι ὅπως ἡ Ἑλένη, ἐνσαρκώνοντας τή θεά Πειθῶ, ἔπεισε τόν Πάρη ν' ἀκολουθήσει τό δρόμο πού τόν ὀδήγησε στήν καταστροφή του, ἔτσι τώρα κι ἡ Κλυταιμνήστρα θά πείσει τόν Ἀγαμέμνονα νά μπεῖ μέσα στό παλάτι, ὅπου ὅλα εἶναι ἔτοιμα γιά τό φόνο του.

Ὁ Ἀγαμέμνονας ἔρχεται σ' ἓνα θριαμβικό ἄρμα, καί ἀκολουθεῖται ἀπό ἄλλα ἄρματα φορτωμένα μέ λάφυρα. Ἀνάμεσά τους εἶναι κι ἡ προφήτισσα Κασσάνδρα. Ἡ Κλυταιμνήστρα στέκεται στήν πύλη τοῦ παλατιοῦ, πρόθυμη νά τόν δεχτεῖ. Οἱ γέροι προσπαθοῦν νά τόν προειδοποιήσουν γιά τόν κίνδυνο πού τόν παραμονεύει μέσα στό παλάτι, μά ἐκεῖνος, τυφλωμένος ἀπό περηφάνια, δέ δίνει προσοχή. Μετά τόν ἐγκωμιάζει καί τόν κολακεύει ἡ Κλυταιμνήστρα, προστάζει τίς ὑπηρέτριές της νά στρώσουν μπροστά του ἓνα πορφυρό πέπλο, καί ἔτσι τόν

πείθει νά κατεβεί από τό άμάξι καί νά μπει μέσα στό παλάτι περπατώντας πάνω στό πέπλο σάν θεός.

Οί ύπηρέτες σηκώνουν τά λάφυρα, ώσπου σέ λίγο δέ μένει μπροστά μας παρά μονάχα ή σιωπηλή Κασσάνδρα. Τί θά γίνει τώρα;

Στήν πύλη ξανάρχεται ή Κλυταιμνήστρα, χαλώντας τήν Κασσάνδρα νά μπει κι αυτή μέσα στό παλάτι, γιά νά πάρει μέρος στήν προκείμενη ίερουργία. Εκείνη, όμως, μένει έκστατική. Δέ μιλάει καί δέν άκούει. Καί, όταν όργισμένη ή βασίλισσα γυρίζει μέσα, οί γέροι μοιρολογᾶν, ύπνωτισμένοι κι οί ίδιοι καί τρομαγμένοι, άνίκανοι νά προλάβουν τό πεπρωμένο. Ξαφνικά, ή έκσταση τής Κασσάνδρας ξεσπάει σέ μιά πλημμύρα προφητείας. Βλέπει καθαρά καί ξάστερα όλα τά έγκλήματα πού έγιναν μέσα στό καταραμένο τουτο παλάτι, τά περασμένα, τά τωρινά καί τά μελλούμενα. Βλέπει καί τίς Έρινύες νά χορεύουν στή στέγη του καί άκούει τούς όλολυγμούς, πού έκφράζουν τή χαρά τους. Καί τέλος μπαίνει μέσα κι ή ίδια γιά ν' άντικρίσει τό πεπρωμένο της.

Ανοίγονται οί πύλες, καί στό βάθος βλέπουμε τήν Κλυταιμνήστρα νά στέκεται πάνω άπ' τά δύο πτώματα, του Άγαμέμνονα καί τής Κασσάνδρας, ξαπλωμένα καί τά δύο πάνω στό πορφυρό πέπλο, πού μέσα του έσφαξε τόν άντρα της. Ένώ οί γέροι του Χοροῦ μοιρολογᾶν γιά τόν πεθαμένο βασιλιά, φτάνει όλο φοβέρες ό Αίγισθος, ό έρωμένος τής βασίλισσας, μαζί μέ τούς άρματωμένους του φρουρούς, καί έτσι τελειώνει τό πρῶτο δράμα τής Όρέστειας.

Αρχίζει τώρα τό δεύτερο δράμα, οί Χοηφόρες. Είναι πάλι νύχτα, καί εμφανίζεται στό σκοτάδι ό Όρέστης, πού ήταν έξόριστος άπ' τήν παιδική του ήλικία, καί γυρίζει τώρα κρυφά, μαζί μέ τό φίλο του Πυλάδη, γιά νά έκδικηθεϊ τό σκοτωμό του πατέρα του, κατά τήν έντολή του Απόλλωνα.

Ξαφνικά, άπ' τό σκοτεινιασμένο παλάτι, άκούγεται μιά κραυγή φρίκης, καί σέ λίγο βγαίνει ή Ηλέκτρα, μαυροντυμένη, μαζί μέ τίς γυναϊκες του Χοροῦ, πού φέρνουν στόν τάφο του βασιλιά έξιλαστήριες προσφορές. Τίς προσφορές τίς έστειλε ή Κλυταιμνήστρα, πού ξύπνησε άπό έναν έφιάλτη (γί αυτό έγινε ή κραυγή), καί προσπαθεϊ έτσι νά καθησυχάσει τήν ταραγμένη ψυχή της.

Σέ λίγο ό Όρέστης φανερώνει τόν έαυτό του στήν άδελφή του. Αναγνωρίζονται καί στέκονται κι οί δυό τους μπροστά στόν τάφο, τραγουδώντας μαζί μέ τό Χορό ένα μοιρολόι πού αρχίζει μέ έγκώμια του πεθαμένου μά λίγο λίγο μεταβάλλεται σέ μιάν άγρια επίκληση γιά έκδίκηση, μέ αποτέλεσμα νά βγει άπό τόν τάφο του τό πνεῦμα του πατέρα τους καί νά μπει μέσα στίς ψυχές τους.

Άφοῦ τελειώνει τό μοιρολόγι, ό Όρέστης έξηγεϊ τό σχέδιό του: Οί γυναϊκες του Χοροῦ θά μείνουν έξω, μά ή Ηλεκτρα πρέπει νά μπει μέσα, γιά νά φροντίσει τίς πόρτες, ένῶ ό ίδιος, μαζί μέ τόν Πυλάδη θά πλησιάσει, μεταμφιεσμένος σάν φτωχός χωρικός, πού φέρνει στό βασιλιά Αίγισθο τήν είδηση πώς πέθανε στήν έξορία ό γιός του Άγαμέμνονα.

Έτσι καί γίνεται. Στήν πόρτα, όμως, δέν άπαντάει τόν Αίγισθο, μά τήν Κλυταιμνήστρα τήν ίδια, πού, μαθαίνοντας τήν είδηση, ύποπτεύεται άμέσως πώς είναι ψεύτικη, καί γιά τουτο καλεϊ τόν Αίγισθο, πού βρίσκεται τώρα στούς

ἀγρούς νά ῥθει ἀμέσως μαζί μέ τούς φρουρούς του. Στό μεταξύ προστάζει τήν Ἥλεκτρα¹, πού δέν τήν ὑποπτεύεται, νά ὀδηγήσει μέσα τούς ξένους καί νά τούς φιλοξενήσει γιά τή νύχτα.

Ὁ ἀγγελιαφόρος πού στέλνει ἡ Κλυταιμνήστρα νά καλέσει τόν Αἴγισθο εἶναι ἡ παλιά παραμάνα, πού φρόντιζε τόν Ὀρέστη ὅταν ἦταν μωρό. Βγαίνει ἀπ' τό παλάτι κλαίγοντας γιά τό κακό του πεπρωμένο, καί, χωρίς νά τῆς φανερώσουν τήν ἀλήθεια, οἱ γυναῖκες τοῦ Χοροῦ τή συμβουλεύουν νά καλέσει τόν Αἴγισθο, ὅπως καί τήν πρόσταξε ἡ βασίλισσα, ἀλλά νά ῥθει ὁ μόνος του, χωρίς κανένα φρουρό.

Ἔτσι γίνεται, καί, καθώς πέφτει ἡ νύχτα, ἀκούγεται ἀπ' τό παλάτι μιὰ κραυγή. Κάποιος ὑπηρέτης βγαίνει τρομαγμένος καί μᾶς λέει πώς δολοφονήθηκε ὁ Αἴγισθος. Βγαίνει κι ἡ Κλυταιμνήστρα, πού ἄκουσε κι αὐτή τήν κραυγή, μά, ὅταν ἠθελε νά περάσει ἀπό τά γυναικεῖα δωμάτια στά ἀντρικά, βρῆκε κλειστή τήν πόρτα.

Αὐτή τή στιγμή, ἐμφανίζεται μπροστά τῆς ὁ γιός τῆς, μέ τό σπαθί στό χέρι καί μέ τό πτώμα τοῦ Αἴγισθου στά πόδια του. Γυρίζει διστάζοντας στόν Πυλάδη καί τοῦ λέει: «Τί νά κάνω; Νά σκοτώσω τή μάνα μου;» Ὁ Πυλάδης, πού μιλάει ἐδῶ μέ τή φωνή τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ ἀπαντάει: «Τί θά ἀπογίνουν πιά τοῦ Ἀπόλλωνα τά μαντεῖα; Προτιμότερο νά σέ μισεῖ ὁλος ὁ κόσμος παρά ὁ θεός!» Κι ὁ Ὀρέστης τήν τραβάει μέσα καί τή σφάζει.

Ανοίγονται πάλι οἱ πύλες τοῦ παλατιοῦ, καί στό φῶς τῶν λαμπάδων, πού σκορπίζει τό σκοτάδι, βλέπουμε τώρα τόν Ὀρέστη νά στέκεται μπροστά σ' ἀνάμνησμά τῆς μητέρας του καί τοῦ ἐρωμένου τῆς καί νά δείχνει στό λαό τό ματοβαμμένο πέπλο, ὅπου εἶδαμε πρὶν καί τό σκοτωμένο πατέρα του. Στό μεταξύ, οἱ γυναῖκες τοῦ Χοροῦ ψάλλουν ἕναν εὐχαριστήριο ὕμνο, γιορτάζοντας μέ ἄλλους ὀλολυγμούς, κραυγές χαρᾶς, τό λυτρωμό τοῦ παλατιοῦ ἀπ' ὅλα τά δεινά του.

Ξαφνικά, ὅμως, ὁ Ὀρέστης βλέπει νά ξεπηδοῦν ἀπ' τό χῶμα οἱ ματοβαμμένες καί φιδοφορεμένες Ἑρινύες, καί φεύγει φρενοκρουσμένος γιά τό Δελφικό Μαντεῖο τοῦ Ἀπόλλωνα.

Στήν ἀρχή τοῦ τρίτου δράματος, τίς Εὐμενίδες, βρισκόμαστε μπροστά στό μαντεῖο καί βλέπουμε τήν ἰέρειά του, πού προσεύχεται ζητώντας εὐλογίες ἀπό τόν Ἀπόλλωνα τόν ἴδιο κι ἀπ' ὅλους τούς θεούς, καί ὕστερα μπαίνει μέσα στό ναό.

Ἄδειασε καί πάλι ἡ ὀρχήστρα, καί ὕστερ' ἀπό λίγο ἀκούγεται καί πάλι μιὰ κραυγή φρίκης. Εἶναι ἡ ἰέρεια, πού γυρίζει τρομαγμένη ἀπ' τό φρικτό θέαμα πού εἶδε μέσα — ἕνα νέο ἄνθρωπο μέ ἕνα ματοβαμμένο σπαθί στό χέρι καθισμένο δίπλα στό βωμό, καί ὀλόγυρά του τίς Ἑρινύες, πού κοιμοῦνται.

¹ Προστάζει ἡ Κλυταιμνήστρα τήν Ἥλεκτρα: αὐτούς τους στίχους (Χό. 712-15) τούς προσφωνεῖ ἡ Κλυταιμνήστρα στήν Ἥλεκτρα, πού μεταχειρίζεται σάν δούλη. Τούς προηγούμενους στίχους 691-9 (οἱ γ'ω κατ' ἄκρας... ἐγγράφει) τούς μιλάει ἡ Ἥλεκτρα, καί ὄχι ἡ Κλυταιμνήστρα: βλ. τήν ἐκδόσή μου, *The Oresteia of Aeschylus*, Λονδίνο 1938, τόμ. 2, σ. 214-20.

Ακόμα μιά φορά ανοίγονται οί πύλες, και βλέπουμε κι εμείς τό ίδιο θέαμα, και τώρα εμφανίζεται ανάμεσα στίς Έρινύες τό φάντασμα τής βασίλισσας, πού περπατάει από τή μιά στήν άλλη ξυπνώντας τες για νά διώξουν από τό καταφύγιο του τόν καταραμένο μητροχτόνο.

Τό υπόλοιπο μέρος του τρίτου δράματος θά τό συζητήσω πιά ύστερα. Θέλω τώρα νά αναφερθώ στίς Ιστορικές συνθήκες, απ' όπου δημιουργήθηκε τό άριστούργημα τουτο του έλληνικού πολιτισμού.

Ο Αίσχύλος γεννήθηκε τό 525 π.Χ. Άς ρίξουμε μιά ματιά πίσω στήν εποχή του προπάππου του, δηλαδή, γύρω από τό 600 π.Χ.

Τήν εποχή αυτή, ή Αττική ήταν από τά πιά καθυστερημένα μέρη τής Ελλάδας. Η οικονομία της ήτανε σχεδόν όλότελα άγροτική, και ή πολιτική έξουσία παράμενε ακόμα στά χέρια των άριστοκρατικών οικογενειών, πού κατείχαν τά καλύτερα μέρη τής γής. Υπήρχαν βέβαια και έμποροι και μικροχειροτεχνίτες, και οί έμποροι άρχισαν ν' αναπτύσσουν μικρές βιοτεχνίες και έμπορικές μέ τήν Ιωνία δοσοληψίες, μά δέν είχαν ακόμα αρκετή δύναμη ν' αποτινάξουν τήν έξουσία των άριστοκρατών. Τό μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, δηλαδή, οί μικροί γεωργοί, ήταν όλότελα στά χέρια των άριστοκρατών, πού τούς μπερδευαν σέ χρέη όλόένα και περισσότερο, μέ αποτέλεσμα νά τούς ξεσπιτώνουν και νά τούς ξεπουλάν ύστερα για σκλάβους.

Τά πρώτα χρόνια του έκτου αιώνα, οί άριστοκράτες αντιμετώπιζαν τόν κίνδυνο μίας άγροτικής επανάστασης. Οί άγρότες απαιτούσαν μιάν ανακατανομή τής γής, οί έμποροι απαιτούσαν πολιτικά δικαιώματα. Η διαμάχη συμβιβάστηκε από τό Σόλωνα, άριστοκράτη κι αυτόν πού όμως καταπιανότανε μέ τό εμπόριο. Ο Σόλωνας καθησύχασε τούς άγρότες μέ κάποιες παραχωρήσεις, χωρίς όμως νά ανακόψει τούς παράγοντες πού τούς έδιωχναν από τά χωράφια τους, και ταυτόχρονα έδωκε στους εμπόρους ευκαιρίες ν' αγοράζουν γή, κι έτσι νά μετέχουν στά προνόμια των άριστοκρατών. Η γή γίνηκε έτσι για πρώτη φορά εμπόρευμα. Ο Σόλωνας ισχυρίστηκε πώς έδωκε στό λαό τόση έξουσία όση του ήταν αρκετή, ούτε πολλή ούτε λίγη.

Ο συμβιβασμός του ήταν μονάχα προσωρινός. Τά ακόλουθα χρόνια ή έμπορική τάξη εξακολούθησε νά μεγαλώνει, κι έτσι βοήηκε τή δύναμη νά επιβάλλει δικό της καθεστώς. Τό 538 ό Πεισίστρατος, ένας άλλος άριστοκράτης-έμπορος, πού είχε οικονομικά συμφέροντα στά μεταλλεία τής Αττικής, εγκαθίδρυσε μιά τυραννία, κρατώντας στά δικά του χέρια όλη τήν έξουσία. Έξόρισε πολλούς από τους άριστοκράτες και διαμοίρασε τή γή τους ανάμεσα στους μικρούς γεωργούς, άνοικοδόμησε τήν πόλη, βοήηησε τήν ανάπτυξη τής νομισματοκοπίας και μέ κάθε τρόπο προώηησε τά συμφέροντα του εμπόριου. Παράλληλα μέ τά οικονομικά αυτά μέτρα, ίδρυσε τά Μεγάλα Παναθήναια, όπου άπαγγέλλονταν ή Ιλιάδα κι ή Οδύσσεια, και οργάνωσε στά έν άσσει Διονύσια τούς τραγικούς και διθυραμβικούς άγώνες.

Ο Πεισίστρατος πέθανε τό 528, τρία χρόνια πριν γεννηθεί ό Αίσχύλος, και τόν διαδέχτηκαν οί γιοί του. Στό μεταξύ, όμως, χάρη στον τρόπο τής

διακυβέρνησής του, ή έμπορική τάξη μεγάλωσε τόσο πολύ, πού δέ χρειαζόταν πιά τήν προστασία κανενός τυράννου. Τό 511, ό Ιππίας, γιός του Πεισιστράτου, έξορίστηκε. Ζήτησε βοήθεια από τούς άλλους έξορισμένους άριστοκράτες και προσπάθησε ν' αποκαταστήσει τό άριστοκρατικό καθεστώς, μά άπότυχε, και τό 506 ό Κλεισθένης, ένας άλλος άριστοκράτης- έμπορος πού ύποστήριζε τίς άπαιτήσεις του λαού, εισήγαγε ένα δημοκρατικό σύνταγμα.

Λίγα χρόνια ύστέρτα, οί Πέρσες κατείχαν τήν Άττική. Καταρήμεξαν τήν Ακρόπολη, κι οί Αθηναίοι αναγκάστηκαν νά μεταφέρουν άλλοι όλα τά γυναικόπαιδα. Διατήρησαν, όμως, τήν αντίστασή τους, και, καθώς ξέρουμε, νίκησαν. Οί νίκες του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας έχουν μία αιώνια θέση στην παγκόσμια ιστορία. Για νά τίς καταλάβουμε, όμως, πρέπει νά θυμηθούμε πώς ό διωγμένος τύραννος Ιππίας βρισκόταν στό Περσικό στρατόπεδο, έλπίζοντας νά τον αποκαταστήσουν οί Πέρσες σαν τύραννό της Αθήνας. Η σημασία της νίκης ήταν όχι μόνο έθνική, αλλά και δημοκρατική. Πρέπει ακόμα νά θυμηθούμε πώς ό αδελφός του Αισχύλου σκοτώθηκε στό Μαραθώνα, και πώς ό ποιητής ό ίδιος πολέμησε στη Σαλαμίνα. Ήταν όχι μονάχα ποιητής αλλά και μαχητής.

Κοιτάζοντας πίσω, βλέπουμε πώς τό δημοκρατικό καθεστώς του Κλεισθένη ολοκλήρωσε τή μετάβαση από μιάν άγροτική σέ μία χρηματιστική οικονομία. Κατά τή διάρκεια της μετάβασης αυτής, πολλές από τίς άριστοκρατικές οικογένειες ανάπτυξαν έμπορικά συμφέροντα. Σέ τέτοιες οικογένειες ανήκαν ό Σόλωνας, ό Πεισίστρατος και ό Κλεισθένης. Όπως ό Σόλωνας προσπάθησε νά συμβιβάσει τά αντιφατικά συμφέροντα των άριστοκρατών, των εμπόρων και των άγροτών, έτσι κι οί διάδοχοι του Κλεισθένη, οί δημοκράτες, πίστευαν πώς ή παλιά διαμάχη μεταξύ των άριστοκρατών και των άγροτών βρήκε τή λύση της στό δημοκρατικό καθεστώς πού έγκαθιδρύθηκε μέ τήν ήγεσία της έμπορικής τάξης. Έπομένως, οί δημοκρατικοί στοχαστές της Αθήνας κατόντησαν νά θεωρήσουν τό δημοκρατικό σύνταγμα σαν ένα μέσο όρο, μέσα στον όποιο ολοκληρώθηκε ή συμφιλίωση των έχθρων, ή ένωση των έναντίων, ή σύνθεση των αντιθέσεων. Από τούς στοχαστές αυτούς ήταν και ό Αισχύλος.

Οί ιδέες αυτές ήταν και πυθαγορικές. Ό Αισχύλος ό ίδιος ήταν ένας όπαδός του Πυθαγόρα², και τά δράματά του είναι γιομάτα πυθαγορικές ιδέες. Οί Πυθαγόρειοι, πού άρπαξαν τήν πολιτική έξουσία στις έλληνικές πόλεις της νότιας Ιταλίας, ήταν κι αυτοί ήγέτες της έμπορικής τάξης, για τούτο και ίδρυσαν στις πόλεις αυτές τήν πρώτη νομισματοκοπία. Τό δόγμα της άρμονίας, όπως τό κατανοούσαν οί Πυθαγόρειοι αυτής της έποχής, εκφραζε σέ φιλοσοφική μορφή τά πολιτικά ιδανικά του δημοκρατικού κινήματος.

Οί δημοκρατικές αυτές ιδέες μας δίνουν τή δυνατότητα νά εξηγήσουμε τή διάρθρωση της αισχυλικής τετραλογίας.

Ό ποιητής πού έπαιρνε μέρος στους τραγικούς αγώνες έπρεπε νά υποβάλει τέσσερα δράματα, τρία τραγικά και ένα σατυρικό, και στον καιρό του Αισχύλου

² Πυθαγόρας: βλ. τό βιβλίό μου, *The First Philosophers* (Λονδίνο 1955, 2η έκδ. 1961), κέφ. XII.

ἀφιερώνονταν συνήθως καί τὰ τέσσερα στό ἴδιο θέμα. Λόγου χάρη, τὰ δράματα τῆς Ὀρέστειας ἦταν ὁ *Ἀγαμέμνων*, οἱ *Χοηφόρες*, οἱ *Εὐμενίδες* καί ὁ *Πρωτεύς*. Στόν *Ἀγαμέμνονα*, ἡ Κλυταιμνήστρα σκοτώνει τόν ἄντρα της. Αὐτή εἶναι ἡ θέση. Στίς *Χοηφόρες*, ὁ Ὀρέστης σκοτώνει τή μητέρα του γιά νά ἐκδικηθεῖ τόν πατέρα του. Αὐτή εἶναι ἡ ἀντίθεση. Στίς *Εὐμενίδες*, ὁ Ὀρέστης ἀθωνέται στό δικαστήριο τοῦ Ἄρειου Πάγου, καί ἡ Ἀθηνᾶ συμφιλιώνει τίς Ἐρινύες μέ τόν Απόλλωνα. Αὐτή εἶναι ἡ σύνθεση. Τό τέταρτο δράμα, τό σατυρικό, πού λεγόταν ὁ *Πρωτεύς*, δέ διασώθηκε, μά ξέρουμε πώς τό θέμα του ἦταν οἱ περιπλανήσεις τοῦ Μενελάου καί ιδιαίτερα ἡ ἐπίσκεψή του στόν Πρωτέα, θέμα πού παραστάθηκε σάν ἕνα ρομαντικό καί διασκεδαστικό παράλληλο μέ τήν τραγική ἐπιστροφή τοῦ Ἀγαμέμνονα.

Φαίνεται, λοιπόν, πώς οἱ τρεῖς τραγωδίες τῆς αἰσχυλικῆς τετραλογίας εἶχανε σάν βάση τούς τή δημοκρατική ιδέα τῆς συμφιλίωσης ἢ σύνθεσης τῶν ἀντιθέσεων, καί πώς τό σατυρικό δράμα ἔπαιξε σ' αὐτή τόν ἴδιο ρόλο πού παίζει καί τό σκέρτσσο τῆς νεοευρωπαϊκῆς συμφωνίας.

Γιά νά καταλάβουμε καλύτερα τή μορφή καί τό περιεχόμενο τῆς αἰσχυλικῆς τετραλογίας, πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη δυό ἄλλες κοινωνικές ἀλλαγές πού συνόδεψαν τή δημοκρατική ἐπανάσταση, δηλαδή, τήν αὐξηση τῆς ιδιοκτησίας καί τήν ὑποταγή τῶν γυναικῶν στήν ὀλοένα αὐξανόμενη πολιτική καί κοινωνική δύναμη τῶν ἀντρῶν.

Ἡ αὐξηση τῆς ιδιοκτησίας ἀναπτύχθηκε παράλληλα μέ τήν ἐξάπλωση τοῦ χρήματος, μέ ἀποτέλεσμα ὅλα τ' ἀγαθὰ νά γίνουν ἀνταλλάξιμα μέ τὰ λεφτά. Τήν προϊστορική ἐποχή, ἡ περιουσία πού εἶχε ἀποχτήσει ἕνας πολίτης περνοῦσε ὕστερ' ἀπ' τό θάνατό του σέ ὅλους τούς συγγενεῖς του, ἄντρες καί γυναῖκες. Στόν καιρό τοῦ Σόλωνα, ὅμως, οἱ γιοί κέρδισαν τό δικαίωμα νά κρατήσουν δική τους τήν περιουσία τοῦ πατέρα τους, καί τό μόνο δικαίωμα πού παράμεινε στίς θυγατέρες ἦταν νά λαβαίνουν προίκα γιά τό γάμο τους. Ἔτσι, μέ τήν αὐξηση τῆς ιδιοκτησίας οἱ γυναῖκες ἔχασαν λίγο λίγο ὅλα τὰ προϊστορικά τους προνόμια, ὥσπου κατάντησαν στή θέση πού βρίσκονταν στή δημοκρατική Ἀθήνα.

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ παλιότερες συνθηκῆς δέν ἐξαλείφθηκαν ἀπό τή μνήμη τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Διατηρήθηκαν πολλές παραδόσεις πού ἀναφέρονται στήν παλιότερη ἐποχή, ὅταν ἀκόμα ἡ γῆ ἦταν κοινό χτήμα καί οἱ γυναῖκες ἦτανε λεύτερες. Τήν ἐποχή τῆς κοινοκτημοσύνης τήν ἔλεγαν βασιλεία τοῦ Κρόνου καί τήν ἐποχή τῆς λευτεριάς τῶν γυναικῶν τήν ἔλεγαν βασιλεία τοῦ Κέκροπα. Ὁ Κέκροπας ἦταν ἀπό τους πρώτους βασιλιάδες τῆς Ἀθήνας. Στή βασιλεία του, κατά τήν παράδοση, τὰ παιδιά ἔπαιρναν τὰ ὀνόματά τους ἀπό τή μάνα τους, δίχως νά ξέρουν καθόλου ποιός ἦταν ὁ πατέρας τους, καί οἱ γυναῖκες εἶχαν τό δικαίωμα νά ψηφίζουν στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου μαζί μέ τούς ἄντρες.

Αὐτές τίς μητριαρχικές παραδόσεις δέν τίς λησμόνησε ποτέ ὁ ἀθηναϊκός λαός, καί πρέπει νά τίς μνημονεύουμε κι ἐμεῖς, ἂν θέλουμε νά κατανοήσουμε σωστά τό μεγάλο ἀριστούργημα τοῦ Αἰσχύλου.

Ἄς ξαναγυρίσουμε τώρα στό τρίτο δράμα τῆς Ὀρέστειας, τίς *Εὐμενίδες*.

Κυνηγημένος από τις Έρινύες, ο Όρεσθης καταφεύγει στους Δελφούς, και εκεί τον αποκαθαρίζει ο Απόλλωνας. Οί Έρινύες, όμως, δέν παραδέχονται τό κύρος του καθαρμού και διακηρύσσουν πώς εἶναι καθῆκον τους νά τιμωρήσουν τό μητροχτόνο. Έτσι, ἡ διαφορὰ ανάμεσα στό γιό και στή μητέρα γίνεται διαφορὰ ανάμεσα στους θεούς· από τή μιά μεριά ο Απόλλωνας, θεός του φωτός, γιός του Δία, και από τήν ἄλλη οί Έρινύες, κόρες τῆς Νύχτας, ἀδερφές τῶν Μοιρών. Και ὅπως ο Απόλλωνας ἐπικαλεῖται τό Δία, τόν καινούριο βασιλιά τῶν θεῶν, ἔτσι κι οί Έρινύες ἐπικαλοῦνται τίς Μοῖρες, τίς παλιές προστάτιδες τῆς κοινοχτημοσύνης και τῆς μητριαρχίας.

Από τή μιά μεριά, τά μόνα δικαιώματα πού ἀναγνωρίζουν οί Έρινύες εἶναι τά μητροπαράδοτα. Ἄγνοοῦν τό γαμικό δεσμό, και γι' αὐτό δέν ἐνδιαφέρονται καθόλου γιά τό σκοτωμό του Ἀγαμέμνονα από τή γυναίκα του. Μόλις, όμως, ο Όρεσθης σκότωσε τήν Κλυταιμνήστρα, ξεπήδησαν μονομιᾶς από τό χυμένο αἷμα τῆς μητέρας γιά νά πάρουν τήν ἐκδίκησή της. Από τήν ἄλλη, ο Απόλλωνας δηλώνει πώς ο γάμος εἶναι ἀπ' ὄλους τούς δεσμούς ο ἀγιότερος, και πώς τό παιδί συγγενεύει μέ τόν πατέρα του και ὄχι μέ τή μητέρα. Έτσι, τά δικαιώματα πού ὑποστηρίζει ο Απόλλωνας εἶναι τά πατροπαράδοτα.

Από τή μιά μεριά, οί Έρινύες θεωροῦν τήν ἐνοχή του ἀνθρωποχτόνου σάν ἀπόλυτη και ἄσχετη μέ τά περιστάτικά. Γι' αὐτές, αὐτός πού μολύνει τά χέρια του μέ τό αἷμα τῶν συγγενῶν του πέφτει σέ μιά σωματική και ἀθεράπευτη ἀσθένεια, και πρέπει νά κυνηγηθεῖ ἀλύπητα γιά νά μή μολύνει και τούς ἄλλους. Αὐτό εἶναι τό συνῆθειο τῆς πρωτόγονης κοινωνίας, ὅπου ὄλες οί κοινωνικές σχέσεις ἐξαρτιοῦνται από τή συγγένεια. Από τήν ἄλλη, ο Απόλλωνας θεωρεῖ πώς σέ μερικές περιστάσεις ἡ ἀνθρωποχτονία μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ, και ο ἔνοχος ἀξίζει νά λυτρωθεῖ ὑποκείμενος σέ εἰδικό καθαρμό από τό ἱερατεῖο. Ο καθαρμός γιά τήν ἀνθρωποχτονία διαμορφώθηκε τήν ἐποχή τῆς ἀριστοκρατίας κάτω από τήν ἐπιτήρηση του Δελφικοῦ Μαντείου του Απόλλωνα. Έτσι και ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη βλέπουμε πώς οί Έρινύες και ο Απόλλωνας ἀντιπροσωπεύουν δυό ἱστορικές ἐποχές στήν ἀνάπτυξη του ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδή, τήν πρωτόγονη ἐποχή και τήν ἀριστοκρατική.

Κυνηγημένος από τους Δελφούς ἴσαμε τήν Ἀθήνα, ο Όρεσθης καταφεύγει στό βωμό τῆς Ἀθήνας και τήν ἱκετεύει νά τόν δικάσει. Αὐτή, όμως, ἀπαντάει πώς ἡ διαφορὰ αὐτή παραεῖναι σοβαρή γιά νά τή λύσει μόνη της και ἀποφασίζει νά ἐγκαθιδρύσει στόν Ἄρειο Πάγο ἕνα ἀνθρώπινο δικαστήριο, μέ δικαστές του τούς πολίτες τῆς Ἀθήνας. Ἐνῶ διαλέγει ἡ θεά τούς δικαστές της, οί πολίτες μαζεῦονται ὄλοι, πρόθυμοι νά παρακολουθήσουν τήν πρώτη νομική δίκη στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Μιλώντας μέ τή σειρά, οί Έρινύες και ο Απόλλωνας συνεχίζουν τή διαφωνία τους, και ἡ λογομαχία καταντάει σέ ἀδιέξοδο. Γίνεται ὀλοφάνερο πώς δέν μπορεῖ νά λυθεῖ τό πρόβλημα χωρίς νά βρεθεῖ ἀπάντηση στήν ἀκόλουθη ἐρώτηση: Σέ ποῖο γονιό χρωστάει τό ἀνώτερο χρέος ο γιός; Οί Έρινύες ὑποστηρίζουν τή μητέρα, ο Απόλλωνας τόν πατέρα. Στό σημείο αὐτό, ἡ Ἀθηνᾶ προκηρύσσει πώς,

ἂν οἱ ψῆφοι τῶν ἀνθρώπων δικαστῶν διαιρεθῶν ἐξίσου, ἢ νικῶσα ψῆφος θά εἶναι δική της καί θά τή δώσει στόν Ὀρέστη. Μέ τήν προκήρυξη αὐτή ἡ Αθηνᾶ ὑποστηρίζει τή στάση τοῦ Ἀπόλλωνα καί δίνει τή δική της ἐπικύρωση στό κληρονομικό δίκαιό της ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας.

Παρακολουθώντας τίς περιπέτειες τοῦ Ὀρέστη καί τή διαφορά ἀνάμεσα στίς Ἐρινύες καί στόν Ἀπόλλωνα, εἶδαμε τήν ἀνάπτυξη τοῦ δικαίου στά διαδοχικά στάδια τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Τό ἀμάρτημα τῆς ἀνθρωποχτονίας, θεωρούμενο ἀρχικά σάν ἀδίκημα πού οἱ συγγενεῖς τοῦ θύματος ἀναγκάζονταν νά τό τιμωρήσουν μέ ἀντεκδίκηση, καί μεταγενέστερα σάν μίασμα πού ἔπρεπε νά ἐξαγνιστεῖ σύμφωνα μέ τίς διαταγές τοῦ ἀριστοκρατικοῦ ἱερατείου, στέκεται τώρα ἔγκλημα πού πρέπει νά δικαστεῖ κατά τούς νόμους ἀπό ἕνα λαϊκό δικαστήριο. Στή διαμάχη ἀνάμεσα στίς Ἐρινύες καί στόν Ἀπόλλωνα, στίς Μοῖρες καί στό Δία, πού τώρα συμφιλιώνονται μέ τή μεσολάβηση τῆς Αθηνᾶς, βλέπουμε νά ἀντανakλᾶται στήν οὐράνια, θεϊκή τάξη ἢ ἀνθρώπινη ἐξέλιξη πού ἄρχισε μέ τήν πρωτόγονη κοινωνία καί κατάληξε σ' ἕνα δημοκρατικό κράτος.

Λοιπόν, ὁ Ὀρέστης ἀθώωθηκε. Οἱ Ἐρινύες, ὅμως, δέν παραδέχονται τήν ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου. Γιά τοῦτο τίς ἐξευμενίζει ἡ Αθηνᾶ. Ὁ τρόπος τῆς ἐξευμενισῆς τους ἐκφράζει τή βασική ἰδέα τῆς δημοκρατικῆς σκέψης, δηλαδή, τή σύνθεση τῶν ἀντιθέσεων.

Στόν Ἄρειο Πάγο βρίσκεται μιᾶ σπηλιά, ὅπου λατρεύονταν στήν ἀρχαιότητα αἱ Σεμναί Θεαί, προστάτιδες τοῦ δικαστηρίου. Γοητευμένες ἀπό τήν πειστική δύναμη τῆς Αθηνᾶς, οἱ Ἐρινύες συμφωνοῦν νά ταυτιστοῦν μέ τίς Σεμνές, καί ἔτσι γίνονται οἱ ἴδιες προστάτιδες τοῦ δικαστηρίου. Αὐτή εἶναι ἡ θέση τους στό καινούριο καθεστώς.

Μέ τή δημοκρατική ἐπανάσταση, ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης πέρασε, ὅπως εἶδαμε, ἀπό τό ἱερατεῖο στό λαό. Δέν κατάργησε, ὅμως, τό ἔθιμο τοῦ καθαρμοῦ. Ὁ ἀνθρωποχτόνος πού ἀθώωθηκε ἀπό τό δικαστήριο ἔπρεπε ἀκόμα νά ἀποκαθαριστεῖ, καί οἱ ἱερεῖς πού ἐκτελοῦσαν τούς καθαρούς ἐξακολουθοῦσαν νά διορίζονται ἀπό τό Δελφικό Μαντεῖο. Αὐτή εἶναι ἡ θέση καί τοῦ Ἀπόλλωνα στό καινούριο καθεστώς.

Ἐπομένως βλέπουμε πώς τό δημοκρατικό καθεστώς, κατά τήν ἀντίληψη τοῦ Αἰσχύλου, στέκεται ὁ μέσος ὅρος, ὅπου ἐνώνονται οἱ παλιές ἐναντιότητες.

Γιά νά καταλάβουμε τήν πλήρη σημασία τῆς Ὀρέστειας, πρέπει ἀκόμα νά λάβουμε ὑπό σημείωση δύο βασικά στοιχεῖα, πού ἀπότυχαν νά καταλάβουν σχεδόν ὅλοι οἱ φιλόλογοι.

Ἐνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς ποίησης τοῦ Αἰσχύλου βρίσκεται στό γεγονός πώς ἡ σκέψη του ἐξελίσσεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀντιθέσεων, δηλαδή, ἀγαπάει νά παραλληλίζει διαφορετικά πράγματα, πού συχνά μπορεῖ νά εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετα τό ἕνα στό ἄλλο, μὰ ὁ ποιητής ἐκφράζει τό ἕνα μέ ὅρους πού ἀνήκουν στό ἄλλο, καί ἔτσι δημιουργεῖ στή φαντασία μας μιάν ὀργανική ἔνταση, πού βαθαίνει καί ἐπιταχύνει τήν κίνηση τοῦ δράματος. Στήν Ὀρέστεια

βρίσκονται δύο τέτοια παράλληλα στοιχειά, τό παράλληλο τῶν Ἐλευσίνιων Μυστηρίων³ καί τό παράλληλο τῶν Παναθηναίων⁴.

Ἡ Ἐλευσίνα ἦταν ἡ γενέτειρα τοῦ ποιητή μας, καί ἔτσι, ἀπό τήν παιδική του ἡλικία, ἡ φαντασία του ἦταν θρεμμένη μέ τίς τελετές καί τίς ιδέες τῶν μυστηρίων.

Σέ μιά ἀπό τίς τελετές, πού ἔκανε μιά βαθιά ἐντύπωση σέ ὅλους τοὺς μνημένους, ὁ ναός ἔμενε ὀλοσκοτεινός, ἐνῶ οἱ μνημένοι μοιρολογοῦσαν. Ξαφνικά ἀνοίγονταν οἱ πύλες τοῦ ναοῦ καί ἔφερναν μέσα ἀναμμένες λαμπάδες, πού τό φῶς τοὺς σκόρπιζε τό σκοτάδι. Δέν ξέρουμε ἀκριβῶς τή σημασία τῆς τελετῆς, ἀλλά φαίνεται πῶς ἐσημείωνε τή μεταβολή ἀπό λύπη σέ χαρά, καθὼς οἱ μνημένοι λάβαιναν ἀπό τοὺς ἱεροφάντες τήν ὑπόσχεση τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς τους.

Κάθε χρόνο γινόταν μιά μεγάλη πομπή ἀπό τήν Ἀθήνα στήν Ἐλευσίνα, πού συμβόλιζε γιά τοὺς μνημένους τό ταξίδι, πού ἔπρεπε νά κάνει τοῦ καθενός τους ἡ ψυχὴ στόν Ἄδη ὕστερ' ἀπ' τό θάνατό του. Στό τέλος τοῦ ταξιδιοῦ παρουσιαζόταν ἡ ψυχὴ μπροστά στό θρόνο τῆς κρίσης, ὅπου κάθονταν ὁ Μίνως κι οἱ ἄλλοι δικαστές τῶν πεθαμένων, ἐνῶ οἱ Ἐρινύες στέκονταν κοντά, πρόθυμες ν' ἀρπάξουν τήν καταδικασμένη ψυχὴ καί νά τή φέρουν κάτω στά Τάρταρα.

Δέ μέ παίρνει ὁ καιρός νά ἐξηγήσω συστηματικά πῶς χρησιμοποιεῖ ὁ Αἰσχύλος τίς ιδέες αὐτές στήν *Ὀρέστεια* γιά νά ἐντείνει τή δραματική κίνηση. Θ' ἀναφερθῶ, ὅμως, σύντομα σέ τρία παραδείγματα.

Στόν *Ἀγαμέμνονα*, ὁ διάλογος ἀνάμεσα στήν Κλυταιμνήστρα καί στήν Κασσάνδρα περιέχει ὀρισμένες φράσεις καί ιδέες πού γίνονται εὐκολοκατάληπτες, μόλις κατανοήσουμε πῶς ἡ Κασσάνδρα παρουσιάζεται σάν νεόφυτη πού πρέπει νά μνηθεῖ, ἡ Κλυταιμνήστρα σάν ἡ ἱεροφάντισσα πού θά τή μνηθεῖ, καί ὁ ἐπικείμενος φόνος σάν ἓνα ἅγιο μυστήριο.

Τό φῶς τῆς νίκης πού χαιρετίζει ὁ φρουρός, ὅπως τό βλέπει νά λάμπει πάνω στά βουνά, καί τό φῶς τοῦ ἡλίου πού χαιρετίζει ὁ κήρυκας ἐπιστρέφοντας στήν πατρίδα του, πρέπει νά θύμιζαν στοὺς θεατές τό μνητικό φῶς, πού γιά τοὺς μνημένους, μέ τήν ὑπόσχεση τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς, σκόρπιζε ὄχι μόνο τό ἐξωτερικό σκοτάδι τοῦ ναοῦ ἀλλά καί τοὺς ἐσωτερικούς φόβους τῆς ψυχῆς. Ἡ ἴδια ιδέα τοῦ φωτός πού σκορπίζει τό σκοτάδι ἐπανέρχεται πέρα γιά πέρα στό δεύτερο δράμα, στίς Χοηφόρες καί κορυφώνεται τή στιγμή πού ὁ Χορός τῶν γυναικῶν χαιρετίζει τίς λαμπάδες πού ἀνάβονται γιά τόν Ὀρέστη μέ τή λαθεμένη βέβαια πίστη πῶς ὁ φόμος τῆς μητέρας του θά τοῦ φέρει χαρά.

Τέλος, στίς *Εὐμενίδες*, καθὼς βλέπουμε τόν Ὀρέστη νά στέκεται μπροστά στό δικαστήριο τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἐνῶ οἱ Ἐρινύες περιμένουν γιά νά τόν τραβήξουν κάτω στά αἰώνια βασανιστήρια τῶν Ταρτάρων, δέν μπορούμε νά μὴν

³ Τό παράλληλο τῶν Ἐλευσίνιων Μυστηρίων: βλ. τήν ἔκδοσή μου τῆς *Ὀρέστειας*, καί ἰδιαίτερα τίς ἐξῆς σημειώσεις: Ἀγ. 1, 36-7, 348, 1034-6, Χό. 579-92, 934-70, 961-2, Εὐ. 269-72.

⁴ Τό παράλληλο τῶν Παναθηναίων: βλ. στήν ἔκδοσή μου τῆ σημείωση Εὐ. 1028-32 (W.G. Headlam, «The Last Scene of the Eumenides», *Journal of Hellenic Studies*, vol. XXVI (1906)).

ἀναπολήσουμε καί τό δικαστήριον τῶν ψυχῶν στόν κάτω κόσμον. Ἐτσι, ἡ δίκη τοῦ Ὁρέστη ἀποχτάει μιᾷ βαθύτερη σημασία, σάμπως νά ἐπρόκειτο ὄχι μονάχα γιά τό πεπρωμένο ἑνός μοναδικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά καί γιά τό μέλλον ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας.

Τό δεύτερο παράλληλο βρίσκεται στό γεγονός πῶς ἡ τριλογία τελειώνει μέ τή μεγάλη πομπή τῶν Παναθηναίων.

Κάτω ἀπ' τό δημοκρατικό καθεστῶς, ἀναπτύχθηκε στήν Ἀθήνα μιᾷ τάξη ἀπό ξένους κατοίκους, πού ὀνομάζονταν «μέτοικοι». Τούς τραβήξαν στήν πόλη οἱ εὐνοϊκές γιά τό ἐμπόριο συνθήκες. Σάν ξένοι, δέν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα καί δέν τοῦς ἐπιτρεπόταν νά πάρουν μέρος στά δημόσια πανηγύρια. Ὡστόσο, μιᾷ φορά τό χρόνο, στά Παναθηναία, συνήθιζαν κατ' ἐξαιρεση ὄχι μόνο νά παίρνουν μέρος στίς τελετές, ἀλλά εἰδικά καί μόνο στό πανηγύρι ἐκεῖνο τοῦς τιμοῦσαν οἱ πολίτες μέ ξέχωρα προνόμια.

Τό κορύφωμα τῆς γιορτῆς ἦταν ἡ ἐπέτειος τῆς γέννησης τῆς θεᾶς. Οἱ τελετές βάσταγαν ὅλη τήν ἡμέρα. Τή νύχτα, οἱ πολίτες ἀνέβαιναν μέ λαμπαδηφορική πομπή στήν Ἀκρόπολη, μεταφέροντας ἕναν πέπλο, πού τόν ὕφαιναν οἱ γυναῖκες πρὸς τιμήν τῆς θεᾶς. Τήν πομπή τήν ὀδηγοῦσαν οἱ ἔφηβοι, καί πίσω τους ἀκολουθοῦσε χαροκοπώντας ὁ λαός, ἄντρες καί γυναῖκες, νέοι καί γέροι, ὥσπου ἔφταναν στήν Ἀκρόπολη καί σκέπαζαν μέ τόν καινούριο πέπλο τό ἄγαλμα τῆς θεᾶς.

Ἐπειδή τό πανηγύρι εἶχε σκοπό του νά τονίσει τήν ἐπικράτηση τῆς εἰρήνης καί τῆς ὁμόνοιας, καθὼς καί τήν καλογνωμία τῆς θεᾶς γιά ὅσους ζοῦσαν κάτω ἀπ' τήν προστασία της, ἦταν συνήθεια νά ντύνουν οἱ πολίτες τοῦς μετοίκους μέ κατακόκκινους πέπλους, κι ὕστερα νά τοῦς ὀδηγᾷ πάνω στήν Ἀκρόπολη μιᾷ φρουρά ἀπό γυναῖκες.

Ἐχοντας στό νοῦ μας τά γεγονότα αὐτά, ἄς ἐξετάσουμε τό τέλος τῆς Ὁρέστειας.

Ὁ Ὁρέστης ἔχει φύγει, λεύτερος, κι οἱ Ἐρινύες, τυφλές ἀπό τήν ὀργή τους, φοβερίζουν πῶς θά στείλουν στήν πόλη τρομερά δεινά. Ἡ Ἀθηνᾶ, ὅμως, θεά τῆς σωφροσύνης καί τῆς εὐφράδειας, τίς προσκαλεῖ γαλήνια νά κοιμήσουν τή χολή τους καί νά γίνουν «πολυτίμητες συγκάτοικες της». Λίγο λίγο ἔτσι οἱ ἀπειλές τους ἀδυνατίζουν, μά δέ χάνονται. Γιά τοῦτο καί ξαναπαίρνει τό λόγο ἡ Ἀθηνᾶ, δηλώνοντας πῶς εἶναι στό χέρι τους νά ἔχουν μέρος «στῆς γῆς τήν κατοχή μέ ὅσες τιμές τοῦς πρέπουν». Μαθημένες μονάχα στή γλώσσα τῆς κατάρας, οἱ Ἐρινύες δυσκολεύονται νά ἐκφράσουν τήν ψυχική τους ἀλλαγὴ, μά σιγά σιγά οἱ τραγουδίστριες αὐτές τοῦ ὀλέθρου μαθαίνουν ἕνα τραγούδι χαρᾶς καί, ἀντίθετ' ἀπό πρῶτα, μοιράζουν βροχή τίς εὐλογίες τους· καί εὐχονται νά εὐλογηθεῖ ὁ λαός ἀπό τόν ἥλιο καί τή γῆ (ἀναφερόμενες στήν τωρινή συμφιλίωση ἀνάμεσα στίς οὐράνιες καί ὑποχθόνιες δυνάμεις), εὐχονται νά προστατευτοῦν ἀπό τίς θύελλες τά βλαστάρια τῆς ἀνοιξης (ἀναφερόμενες στόν Εὐδάνεμο, ἥρωα πού λατρευότανε στόν Ἄρειο Πάγο), εὐχονται νά προκόψουν τά κοπάδια κι οἱ ἀγέλες μέ τήν εὐλογία τοῦ Πάνα (πού τό ἱερό του βρίσκεται ἀκόμα καί σήμερα πάνω

ἀπ' τό θέατρο), εὐχονται νά ῥθουν στό φῶς ἀπό τά σπλάχνα τῆς γῆς τά πολύτιμα μέταλλα, γιά νά πλουτίσουν τούς πολίτες (ἀναφερόμενες στά μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου), κι εὐχονται ἀκόμα νά βροῦν νοικοκυριό καί ἄξιο στή ζωή τους ταίρι οἱ παρθένες τῆς πόλης, καί τά παιδιά τους νά ζοῦνε μαζί μέ ἀγάπη καί καλογνωμία.

Ἐπειδή δέχτηκαν τήν πρόσκληση τῆς Ἀθηνᾶς νά συγκατοικήσουν μαζί της, παίρνουν τώρα οἱ Ἑρινύες τό ὄνομα «μέτοικοι» καί χαιρετίζουν τούς πολίτες, πού ἔχουν σάν προστάτιδα τήν κόρη τοῦ Δία. Τή στιγμή αὐτή, μπαίνει στήν ὀρχήστρα μιά συνοδεία ἀπό γυναῖκες τῆς πόλης, βαστώντας ἀναμμένες λαμπάδες καί κόκκινους πέπλους. Λουσιμένες τώρα μέσα στῶν λαμπάδων τό φῶς, οἱ Ἑρινύες ντύνονται τούς πέπλους.

Τούτη ἡ λάμψη τοῦ φωτός καί τό ντύσιμο τῶν κόκκινων πέπλων μᾶς κάνουν μιά βαθιά ἐντύπωση, πού πηγάζει ἀπ' ὅσα εἶδαμε στά προηγούμενα δράματα τῆς τριλογίας. Στό πρῶτο δράμα, εἶδαμε μέ χαρά τά φῶτα νά λάμπουν πάνω στά βουνά, σημαίνοντας τή νίκη τοῦ Ἀγαμέμνονα, μά ὕστερα ἡ χαρά μας αὐτή μεταβλήθηκε σέ καημό καί σέ μοιρολόγια γιά τόν πεθαμένο βασιλιά, πού ἡ Κλυταιμνήστρα ἐκθέτει τό πτώμα του πάνω σ' ἓνα πορφυρό πέπλο. Στό δεύτερο δράμα, εἶδαμε τίς λαμπάδες ν' ἀνάβονται μέ χαρά ἀπό τούς φίλους τοῦ Ὀρέστη γιά τό σκοτωμό τῆς μητέρας του, χαρά πού ματαιώθηκε γιά δεύτερη φορά, καί τόν εἶδαμε μέ φρίκη νά ἐκθέτει τόν ἴδιο πέπλο βαμμένο μέ τό αἷμα της.

Ὅπως ξεκινάει ἡ πομπή γιά τό δρόμο της, οἱ ἔφηβοι ὀδηγώντας κι οἱ γυναῖκες βαστώντας τίς λαμπάδες, μέ τίς κοκκινοντυμένες Ἑρινύες στή μέση, ἡ Ἀθηνᾶ προστάζει τούς πολίτες νά σηκώσουν μιά κραυγή χαρᾶς, δηλαδή, τόν ὀλολυγμό: «Ὀλολύξατε νῦν ἐπί μολπαῖς».

Αὐτή τήν ἱερή κραυγή τῶν γυναικῶν, τόν ὀλολυγμό, πού ἀκούγεται τώρα γιά τελευταία φορά, τή σήκωσε ἡ Κλυταιμνήστρα στήν ἀρχή τῆς τριλογίας, χαιρετώντας τό πάρσιμο τῆς Τροίας. Τήν ἀκούσαμε ὕστερα πάνω ἀπό τό πτώμα τοῦ ἄντρα της, καί τή σήκωσαν γιά τρίτη φορά οἱ φίλοι τοῦ Ὀρέστη πάνω ἀπ' τό δικό της πτώμα. Τώρα, ὅμως, ὁ ἴδιος ὀλολυγμός σημαίνει πῶς, κάτω ἀπ' τό ἴλαρό φῶς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, πέρασε τελικά τό ἀνθρώπινο πνεῦμα ἀπό τούς πόνους καί τά πάθη τοῦ παρελθόντος καί καταστάλαξε μέσα στήν ἀληθινή καί μόνιμη χαρά. Καί τά τελευταία λόγια τοῦ ποιητή μᾶς θυμίζουν τήν καινούρια στόν οὐρανό ἀρμονία, πού γιά χάρη της πραγματοποιήθηκε στή γῆ ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ: Ὁ Δίας συμφιλώθηκε μέ τίς Μοῖρες. Τά ἐνάντια, ἐνώθηκαν.

Ἔτσι, τελειώνοντας τό δράμα του μέ τήν παναθηναϊκή πομπή, ὁ Αἰσχύλος μᾶς ὀδήγησε ἔξω ἀπ' τό σκοτάδι τῆς βαρβαρότητας μέσα στό φῶς τῆς σύγχρονης Ἀθήνας. Ἀρχισε τό μῦθο του ἀπό τό μακρινό παρελθόν καί τόν τελειώνει στό παρόν, σάν νά ἤθελε νά καλέσει τούς θεατές νά σηκωθοῦν ἀπό τά καθίσματα τους καί νά συνεχίσουν τό δράμα ἀπ' τό σημεῖο ὅπου τ' ἄφησε ὁ ἴδιος.